

מיהו מחבר "המליץ" — המילון העברי (שומרוני)-ערבי?

עלי ותד

1. מבוא

כידוע כבשו המוסלמים את ארץ ישראל ואת סוריה בשנת 634 לסה"נ, ואת מרצים בשנת 643 לסה"נ. באותן הארצות חיו באותה תקופה גם יהודים ושומרונים. הריכוז הגדול של השומרונים היה בשכם.¹ מאז הכיבוש הזה הלכה והתפשטה הלשון הערבית, לשון הכובשים בקרב עדת השומרונים ודחקה את רגליה של הארמית, הלשון המדוברת בארץ ישראל, כדרך שעשתה במזרח התיכון כולו. עד סוף המאה ה-11 השתלטה הערבית (הבינונית) גם על חיי הרוח.² היא תפסה מקום מרכזי בקרב שכבת המשכילים. השימוש בעברית ובארמית הצטמצם אצל השומרונים לתחומי בית הכנסת, כלומר הן שימשו לקריאה בתורה, לתפילה וכיו"ב, ואילו הערבית שימשה את השומרונים לצורכי דיבור, כתיבה ולימוד. עדות לכך הן היצירות הרבות והמגוונות הכתובות בערבית³ בתחומי ההלכה, ההגות, הדקדוק והמילונאות. בין יצירות אלה ניתן למצוא מילונים דו-לשוניים, ששפת המקור שלהם היא עברית התורה לפי נוסח שומרון ושפת המטרה ערבית. מילונים אלה מצויים

1 ראה הקדמתו של א' הלקין למהדורה החדשה של J.A. Montgomery, *The Samaritans*, New York 1968, p. XVI.

2 לעניין דחיקת רגליה של הארמית בידי הלשון הערבית, ראה שחאדה, התה"ע, חלק א, עמ' 3-12; הנ"ל, מתי תפסה הערבית, עמ' 515-528.

3 לסקירה של הספרות השומרנית הערבית ראה M. Gaster, "Samaritan Literature", *Encyclopedia of Islam*, London 1934, vol. IV, separate fascicle at the end of the volume; בן עזי, קדמוני; קראון, ספר השומרונים.

בכתבי יד שונים.⁴ אחד מהם הוא "המליץ", מילונו של פינחס הכהן.⁵ סוגיית זיהויו של מחבר מילון זה טרם הוכררה דייה, ועליה מבקש אני לשפוך אור חדש במאמרי.

2. המילון

"המליץ" הוא מילון עברי (שומרוני)-ערבי. הטור העברי כתוב באות שומרונית והטור הערבי באות ערבית. מילון זה נתון היום בשמונה כתב יד: א ב ג ד ה כ ל מ.⁶ הקדום ביותר הוא כתב יד א.⁷ זה האחרון הוא הטייטה של המילון, ונראה שהוא אוטוגרף של המחבר גופא.⁸ המילון הגיע אלינו בשלמותו בשלושת כתבי היד כ ל מ בלבד.

למילון זה ארבעה מאפיינים המלכדים סביבו את כל קבוצת כתבי היד הנ"ל, ומבדילים אותו משאר המילונים הדו-לשוניים ערבית-ערבית שחיברו השומרונים.⁹ מאפיינים אלה הם:

א. סדר אל"ף-בי"ת של כל המילה
הערכים העבריים בטור העברי מסודרים בסדר אל"ף-בי"ת בהתאם לסדר הופעת האותיות המרכיבות את המילה. למשל, באות נו"ן מביא המחבר בשורות 153–162 עשרה ערכים המשתייכים לשורש נ-ח-ש. להלן סדר הבהאתם במילון: נחש — حنش (= נחש), נחש — ثعبان (= נחש), נחש

4 דנתי בכתבי יד אלה בעבודת הדוקטור שלי. שנכתבה בהדרכתם של מורי ורבותי פרופ' א' טל ופרופ' ש' רז ז"ל, ומאמר זה מבוסס ביסודו על הפרק השני של העבודה.
5 למילונו של פינחס הכהן קדם מילון תלת-לשוני, עברי-ערבי-ארמי. בן-חיים הוציאו לאור בעוונא"ש ב, עמ' 435–622. בן-חיים כינה אותו, ובצדק, "המליץ".
6 לתיאור כתבי היד ראה ותד, המליץ, א, המבוא, עמ' 1–12. כתבי היד א ב ג ד ה הם מן המדור החמישי שבספריית סנט-פטרסבורג, שהם מאוסף הנוסע א' פירקוביץ, וסימניהם שם הם: א = Sam v 9, ב = Sam v 8, ג = Sam v 7, ד = Sam v 7, (תוספת האות א שלי, זאת כדי להבחינו מקודמו), ה = Sam v 10; כ"י כ הוא קניינה של Christ's College של אוניברסיטת קימברידג', וסימנו Ms.Dd. 5.13; כ"י ל הוא קניין המכון לתצלומי כתבי יד אשר בבית הספרים הלאומי בירושלים, וסימנו Sam 8031; כ"י מ הוא קניינה של משפחת ששון מירושלים, וסימנו Ms. 387, ומספרו במכון לתצלומי כתבי-יד אשר בבית הספרים הלאומי בירושלים הוא 9064.

7 ראה עליו ותד, המליץ, א, עמ' 34, § 2.2.1.5.1.
8 שם, עמ' 34–36, § 2.2.1.5.2.
9 במילונים אלה, למשל, הערכים מסודרים לפי סדר אל"ף-בי"ת של שתי האותיות הראשונות של המילה, ואין בהם זיווג ערכים כשיטה קבועה. לפרטים נוספים על מאפייניהם ראה ותד, המליץ, א, עמ' 21–23, § 2.1–2.0.

מיהו מחבר "המליץ" – המילון העברי (שומרוני)-ערבי?

— تطير (= ראה סימן רע), נחש — فال (= מגלה עתידות), נחשון — الملتحن (= הבוחן), נחשון — نحشون (= נחשון, תעתיק בערבית), נחשים — ثعابين (= נחשים), נחשים — فال (= מגלה עתידות), נחשתי — تفالت (= נהייתי אופטימי), נחשתי — تباشرت (= קיבלתי בשורה טובה). מקומו של השם הפרטי נחשון בין שם העצם ביחיד ובין צורת הרבים שלו הוא אפוא פועל יוצא מהתחשבות המחבר בסדר האל"ף-בי"ת של אותיות המילה, ולא בסדר מורפולוגי.

ב. זיווג ערכים

מחבר המילון מסדר את הערכים בטור העברי בקבוצות. כל קבוצת ערכים כוללת לפחות זוג מילים הדומות זו לזו לפחות בכתיבתן. לעתים מספר הערכים בקבוצה מגיע לעשרים ואף יותר.¹⁰ הווי אומר, זיווג זה כולל בתוכו מילים הומוגרפיות. לפי סדר זה לא תמצא בכל המילון ערך בודד ללא "בן זוג".¹¹ להלן שתי דוגמות להמחשת העניין:

1. באות אל"ף, ש' 6–9, מובאים ארבעה ערכים של התיבה אבד:

- אבד₁ — رجل הוא ש"פ על פי "ושם אבד" (בר' יד, ב), והגייתו abbād.
אבד₂ — هالك הוא פיעל עבר נסתר על פי "ארמי אבד אבי וירד מצרימה" (דב' כו, ה), והגייתו abbād.
אבד₃ — هالك הוא מקור קל על פי "כי אבד תאבדון מהר מעל הארץ" (שם, ד, כו), והגייתו ābād.
אבד₄ — اضاع הוא פיעל עבר נסתר על פי "כי גוי אבד עצותהם" (שם, לב, כח), והגייתו abbād.

2. באות אל"ף, ש' 347–353, מובאים שבעה ערכים של התיבה איל:

- איל₁ — قنطره הוא ש"מ על פי "איל פראן (בר' יד, ו), והגייתו il.
איל₂ — سكه הוא כקודמו, ומציע פירוש סינונימי ליסוד הראשון של שה"מ.

10 למשל באות דל"ת, ש' 6–38, מובא הערך "דבר" 33 פעמים. על דרכי זיווג הערכים במילון ראה ותד המליץ, א, עמ' 84–104, §§ 3.2.2–3.2.3.

11 להוציא שני מקרים: האחד — "ושמתי" (אות וי"ו, ש' 1184), "ושכתי" (שם, ש' 1183). שני ערכים אלה זווגו למעשה על סמך הדמיון הרב שבין האותיות השומרוניות מ, כ. השני, "מכותך" — ضربانك (אות מ"ם, ש' 230).

איל³ — ٲٲי הוא שם עצם ומובנו כבש, "אֵיל", על פי "והנה איל אחד נאחז בסכך" (שם, כב, יג), והגייתו il.
 איל⁴ — مخاض הוא תחת חיל (= פחד), על פי "חיל אחז ישבי פלשת" (שם, טו, יד), והגייתו il.
 איל⁵ — صنديد הוא שם תואר ומובנו אביר. הוא גזור מן אילי. על פי "אילי מואב" (שם, שם, טו), שהגייתו il.
 איל⁶ — القادر הוא שם תואר המשמש כינוי לאלוהים, וגזור מן באילים (כג' שם שם, יא), שהגייתו bā'īam.
 איל⁷ — ايل הוא שם עצם, הוא בעל החיים אֵיל (כג' דב' יד, ה) והגייתו ayyāl.

ג. מספר פירושים לערך אחד

מחבר המילון נוהג להביא יותר מפירוש אחד לערך. מספר הפירושים מגיע לעתים לכדי עשרים. לפי מנהגם של המילונים השומרונים הדו-לשוניים עברית-ערבית כל פירוש מעמיד ערך לעצמו.¹² למשל, לערך בגד (אות ב"ת, ש' 132–139) מוצעים שמונה פירושים: בגד — ثوب, בגד — كسوة, בגד — سترم, בגד — غطا, בגד — ملبوس, בגד — ملابس, בגד — لحاف, בגד — بساط; ואילו לערך אברהם (אות אל"ף, ש' 98–106) מוצעים תשעה פירושים: אברהם — ابراهيم, אברהם — اب سيد, אברהם — الاب الكبير, אברהם — الاب العظيم, אברהם — الاب الجليل, אברהם — الاب الخليل, אברהם — الحبيب, אברהם — المحبوب, אברהם — المحب.

ד. מינוח מיוחד

מחבר המילון נוהג להשתמש בשני מונחים טכניים: (1) המילה הערבית رجل (= איש/גבר) לציון שם הפרטי ממין זכר, כגון: באות אל"ף. ש' 140, אדן — رجل [תחת "ואדן" בר' לו, כח, שהגייתו widdān]; שם, ש' 205, און — رجل [תחת "ואון", במ' טז, א, שהגייתו u'ūn]. ולעתים המילה مره (= אישה/גברת) או بنت (= בת) לציון שם פרטי ממין נקבה, כגון: באות פ"א, ש' 46, פועה — مره [שם"א, טו, שהגייתו fuwwa], באות תי"ו, ש' 444,

¹² לפי מנהג זה המילה מוגדרת על פי ייחוד משמעותה. כל משמעות עשויה להציב ערך לעצמו, ושתי צורות דקדוקיות שונות של פועל מסוים או של שם מסוים עשויות להציב שני ערכים שונים. יתר על כן המילה העברית ניתרגמה בתה"ע על נוסחיו השונים במספר מילים ערביות נרדפות, וכל אחת מהן עשויה להציב ערך לעצמו. לעניין זה ראה ותד, המליץ, א, עמ' 21–22, § 21.ב. כמו כן ראה דבריו של בן-חיים בעו"א, עמ' מד.

מיהו מחבר "המליץ" — המילון העברי (שומרוני)-ערבי?

תרצה — بنت [תחת "ותרצה", כג' במ' כו, לג, שהגייתו wtirsā]. (2) המילה הערבית منزله משמשת לרוב לציון שם מקום, כגון: באות אל"ף, ש' 72, אבל — منزله [כג' במ' לג, מט, והגייתו ēbel]; שם, ש' 360, אילים — منزله [שם' טו, כז, והגייתו ilēm]. שימוש זה מצאתיו פעם אחת בה"מליץ", מילון תלת-לשוני עברי-ערבי-ארמי, שהוציא לאור בן-חיים.¹³

כמו כן מחבר המילון נוהג לרוב לתעתק את השם הפרטי באותיות ערביות נוסף לפירושו בערבית,¹⁴ כגון: באות אל"ף, ש' 69, אבישע — ابيشع; שם, ש' 468, אלדעה — الدعه. אף נוהג הוא, אמנם לעתים רחוקות מאוד, לכתוב בטור העברי תעתיק הערך העברי באותיות ערביות, כגון: באות טי"ת, ש' 72, טרפה — طرفه.¹⁵

3. שם המילון

שמו של המילון עולה מן החתימות של מעתיקי כתבי היד או המעיינים בהם. לפי רשימות אלה שמו של המילון מורכב משתי מילים, שהראשונה שבהן היא קְטָב (= ספר). למילה זו מצטרפת מילה בעברית או לחלופין מילה או יותר בערבית, כלהלן:

בעברית: "קְטָב המליץ" (= ספר המליץ).¹⁶ כך הוא מכונה בכ"י ב, דף 1א "هذا كتاب ملىץ" (= זה ספר מליץ).

בערבית: 1. كتاب الترجمان (= ספר התורגמן); כ"י א, דף 18א طالع في ذلك الكتاب الذى هو كتاب الترجمان (= עיין בספר זה, אשר הוא ספר התורגמן); כ"י א, דף 22ב طالع في ذلك الكتاب المدعو اسمو كتاب الترجمان (= עיין בספר זה, אשר קרוי שמו ספר התורגמן); כ"י ב, דף 1א كان الابتداء في ذلك الكتاب المسما بكتاب الترجمان (= התחלת ההעתקה של ספר זה, הקרוי ספר התורגמן); דף 92ב تم ذلك الكتاب كتاب الترجمان (= תמה [העתקת] ספר זה, ספר התורגמן); כ"י מ בדף השער באותיות ערבית كتاب الترجمان, ובעמ' 352 كان النجاز من كتابة ذلك الكتاب المدعو كتاب الترجمان (= סיום מלאכת כתיבת

13 עואנ"ש ב, עמ' 435–622. המילה منزله מופיעה שם בעמ' 615 ש' 194 לציון שם המקום "תפל".

14 על נוהג זה ראה ותד, המליץ, א, עמ' 102, 3.2.3.13§, ועמ' 166, 3.5.4§.

15 הגייה זו משקפת את ההגייה השומרנית של המילה העברית [tenfa].

16 כינוים הרגיל של המילונים השומרניים הוא מליץ. נראה שהוא על פי בראשית מב, כג "והם לא ידעו כי שמע יוסף כי המליץ בינתם". המילה המליץ בפסוק זה ניתרגמה בתה"ע על שני נוסחיו — תעש"ק וטמא"ס — במילה הערבית الترجمان. ראה גם ותד, המליץ, א, עמ' 22, 72.1§. מכאן אני למד, שקשט בן-חיים בהעניקו את השם מליץ למילון התלת-לשוני העברי-ערבי-ארמי (עואנ"ש ב, עמ' 435–622).

[=העתקת] ספר זה, הקרוי ספר התורגמן, הייתה...); כ"י ל בדף השער כתוב באותיות ערביות كتاب الترجمان (= ספר התורגמן).

2. الترجمان العبراني (= התורגמן העברי), כך בכ"י ב, דף 44א كان التمام من نسخ نصف ذلك الترجمان العبراني (= סיום העתקת מחצית התורגמן העברי הזה היה...).

לעתים אנו מוצאים שהוא נקרא בערבית الترجمان; כך בכ"י א, דף 22ב فيما نظمه وشرحه في ذلك الترجمان (= מה שסידר והסביר בתורגמן הזה). מכאן שמו של המילון בערבית הוא كتاب الترجمان, ובעברית ספר מליץ.

4. המחבר וזמן חיבורו של המילון

מרשימות המעיניים והמעתיקים של כתבי היד הנ"ל עולה, שמחבר המילון הוא פינחס הכהן; אין הם מוסיפים מידע נוסף על שמו של המחבר (ראה להלן). בספרות המחקרית מצויות עד עתה שתי דעות בנוגע לזיהויו של שם המחבר, פינחס הכהן: לדעת ז' בן-חיים פינחס הכהן הוא פינחס בן יוסף הרכן — פינחס החמישי בן המאה ה-14; ¹⁷ ואילו לדעת ל"ו וילסקר, פינחס הכהן הוא פינחס הרביעי, שהיה הכהן הגדול עד לשנה 894/893. ¹⁸ שתי דעות אלה הובעו על סמך התרשמויותיהם של שני המלומדים מחלק מכתבי היד והשאוותם ל"מליץ", המילון התלת-לשוני. על אף המידע המצומצם ביותר שהגיע אלינו על פינחס בן יוסף הרכן אנסה במאמר זה להיכנס בעובי הקורה כדי ללבן סוגיה זו: מיהו באמת פינחס הכהן, מחבר המילון — האם הוא פינחס החמישי או פינחס הרביעי?

לדעתי מחבר המילון הוא פינחס בן יוסף הרכן, הוא פינחס החמישי. פינחס זה נולד, ככל הנראה, באמצע המחצית השנייה של המאה ה-13 בדמשק, עבר לשכם, ונפטר במחצית השנייה של המאה ה-14. הוא שימש ככהונה הגדולה בין השנים 1308–1363. ¹⁹ הוא היה דמות פעילה בחיי הרוח בעדה השומרונית. כתב פיוטים, ואף האיץ באבו אלפתח לכתוב את ספר

17 עואנ"ש א, עמ' סה; ג ס"א, עמ' 184, בהתייחסו להערה 69; ג ס"ב, עמ' 21 והערה 43 שם.

18 ראה וילסקר, עמ' 148–154.

19 בימי חייו הוא מינה את בנו אלעזר כהן גדול. ראה פלורנטיין, תולדה, עמ' 107; בן עוזי, קדמוני, עמ' 325, ובעיקר הערת י' בן צבי, שם; עואנ"ש א, עמ' סה הערה 201; עואנ"ש ג ס"ב, עמ' 21 הערה 43. על האיש ועל פועלו בכלל ראה A.E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, Oxford 1909, p. XXVII.

מיהו מחבר "המליץ" — המילון העברי (שומרוני)-ערבי?

הימים.²⁰ הוא שהביא להתחדשות העברית השומרונית הקרויה "שומרונית".²¹ בטרם אביא ראיות לאישוש קביעה זו מן הדין לציין שתי עובדות חשובות: א. בחתימות המעיינים והמעתיקים של כתבי היד (שמוכאות מהן אביא בסמוך) שמו של מחבר המילון מוזכר ללא הזכרת שם אביו. המעיינים והמעתיקים מסתפקים בציון השם "פינחס" או השם ותוארו: "הרב פינחס", "הכהן הגדול פינחס" או "הכהן הגדול הרב פינחס".

ב. ספרי הימים והתולדה²² השומרונית על שבעת נוסחיהם אינם מציינים שפינחס החמישי, פינחס בן יוסף הרבן, חיבר מילון, ואף אינם מציינים שפינחס אחר חיבר מילון.²³ חוץ מן הכוהן יעקב בן עוזי השומרוני שכתב בשנת 1960 ספר הנקרא *كتاب السامريين* (= ספר השומרונים),²⁴ בעמ' 215; הוא אומר שפינחס הכהן חיבר מילון עברי-ערבי, ועדיין מצויים בידי השומרונים עותקים ממנו, וזו לשונו:

פינחס הכהן: انقطع هذا الكاهن في مستهل حياته الى العبادה والزهد ثم درس ادب اللغة العربية وقواعدها والعبريه ونحوها وصرفها فنبغ باللغتين وبلغ فيهم شأوا بعيدا والف قاموسا من العبريه الى العربية لا يزال يوجد نسخا عنه لدى

السامريين (ההדגשה שלי). תרגומו: "פינחס הכהן: כוהן זה הקדיש את ראשית חייו לחיי הדת והתפילה. הוא גם למד את הלשון הערבית וספרותה, ואת הלשון העברית ודקדוקה. הוא הצטיין בשתי הלשונות, והגיע בהן להישגים

20 ראה *كتاب تاريخ السامريين* של אבו אלפתח אלסאמרי, E. Vilmar, *Abulfathi Annales Samaritani*, Gotha 1865, pp. 3-4. ובאחרונה P. Stenhouse, *The Kitāb al-Tarikh of Abu l-fath Translated into English with Notes*, Sydney 1985, pp. 2-3. כך הוא הדבר גם בתרגום ובעיבוד של כתאב אל-תאריך של אבו אלפתח לעברית שומרונית על פי כתב יד דרופסי, עמ' א: "ויען לדברי וכתב לי אן אסף ספר הימים ואכתב בו כל דברי האבות רחמות יהוה עליהם...". ידידי ד"ר מ' פלורנטין הסב את תשומת לבי לכתוב זה, ואני מודה לו על הערה חשובה זו.

21 עברית זו הגיעה לגיבושה בזמנו של פינחס בן יוסף הרבן. בן-חיים הוא שטבע את המונח שומרונית ללשון זו ראה דבריו במאמרו "בין עברית לעברית". לשוננו לעם, מחזור כ (תשכ"ט), עמ' 253. מ' פלורנטין חקר את הלשון הזו בעבודת הדוקטור שלו (ראה הביבליוגרפיה למאמר זה).

22 כתיב המילה מצוי בשתי גרסאות תולדה ותולידה. נראה שהראשונה עתיקה יותר. ראה פלורנטין, תולדה, עמ' 3.

23 ראה שימה של שבעה ספרי ימים וכרונות שומרונות באנציקלופדיה יודאיקה, 1971, כרך 14, עמ' 754. דבר זה איננו מפתיע אותנו: הרי גם על התה"ע לא נזכר דבר בכרונות אלה. לענין זה ראה שחאדה, התה"ע, חלק א, עמ' 77.

24 הספר הוא למעשה כתב יד, והוא קניינו של מכון יד בן-צבי; מספרו שם 7036. ראה גם בן עוזי, קדמוני, עמ' 325.

מרחיקי לכת. גם חיבר מילון עברי-ערבי, שעדיין מצויים ממנו העתקים אצל השומרונים²⁵.

שתי עובדות אלה, ובעיקר השנייה — שהיא ראייה עקיפה — אין בהן, כמובן, די כדי להצדיק את סברתי. על כן מתחייבת השאלה, כיצד, אם כן, פינחס בן יוסף הרבן מן המאה ה-14 הוא מחבר המילון? למרות העובדות הנ"ל, שאין בהן ציון שמו המלא של פינחס הכהן, ולא תקופתו או זמן כתיבת המילון, סברתי עדיין עומדת בעינה. פינחס בן יוסף הרבן הוא מחבר המילון. סברה זו מושתתת על חמישה נימוקים:

1. הגיית העיצורים הבין-שיניים *t d*

מחבר המילון נוהג להביא בטור הערבי תעתיק לשמות הפרטיים. בשמות פרטיים אשר בהם עיצורים, ד, ת חוככים נוהג הוא לתעתק אותם באותיות הערביות ذ, ث, ובמילים העבריות נוהג הוא לציין תי"ו חוככת בסגול הפוך מעל האות, כגון: אות אל"ף. ש' 381, איתמר — איִתְמַר ; שם, ש' 539, אלמודד — المودد ; אות גמ"ל, ש' 130, גתר — جثر. מכאן אנו למדים, שמחבר המילון עדיין הגה עיצורים אלה בהגייה כפולה, אחת פוצצת והשנייה חוככת²⁵. מדבריו של המדקדק השומרוני אבי יצחק²⁶ אנו למדים, שבמסורת השומרונית קיימת קבוצת עיצורים, בפדו"ת, שהשווה בהם הוא אופן הגייתם: לכל אחד מעיצורים אלה שני אופני הגייה, האחד פוצץ והשני חוכך, ²⁷ להוציא את הוי"ו. בן-חיים משער, בהסתמכו על תיאור הפקת האותיות של אברהם אלעיה (בערך מחצית המאה ה-18),²⁸ שהבחנה זו בין פוצץ לחוכך בעיצורים אלה כבר לא הייתה קיימת בתקופתו.²⁹ יתרה מזו, כתבי היד המועתקים בעקיפין מכ"י א — כ"י ב (1745 לסה"נ), כ"י ג (לא ידוע תאריך העתקתו), כ"י כ (1774 לסה"נ)

²⁵ לעניין זה ראה ותד, המליץ, א, עמ' 131 § 1.2.4.3.

²⁶ שמו בערבית אבו אסחק אברהם בן פרג בן מארות. הוא גדול המדקדקים השומרונים, וידוע בכינויו "שמש אלחכמא" (= שמש החכמים). נראה שהוא חי בדמשק במאה ה-12. הוא חיבר את کتاب التوطية (= ספר המסלול). בן-חיים הוצאו לאור והוסיף לו תרגום עברי; ראה עואנ"ש, א, עמ' 1, 127-1. אלעזר בנו של פינחס הכהן בן יוסף הרבן קיצר את ספרו של אבי יצחק. גם את קיצור המסלול הוציא לאור בן-חיים והוסיף לו תרגום עברי (שם, עמ' 173-221).

²⁷ עואנ"ש, א, עמ' 123, 213.

²⁸ חכם שומרוני שנולד לא יאחור מראשית העשור השלישי של המאה ה-18, ומת זמן לא רב לאחר 1783; ראה עואנ"ש, א, עמ' מא. חכם זה הוא שחיבר את ספר המילים הדומות. בן-חיים הוציאו לאור (שם, עמ' 225-247).

²⁹ עואנ"ש, ה, עמ' 21 § 1.1.4.

מיהו מחבר "המליץ" — המילון העברי (שומרוני) ערבי?

— ושני כתבי היד המועתקים במישרין מכ"י כ, כ"י מ (1907 לסה"נ) וכ"י ל (1927 לסה"נ), אינם מציינים בתעתיקי השמות הפרטיים את ההגייה החוככת של העיצורים ד, ת.

2. חתימות המעיינים והמעתיקים

בחתימות אלה מצויות מספר מילים המחייבות תשומת לב: "הרב", המصنف (= המסווג, המסדר), نظم (= המסדר), תאליף (= חיבור). להלן החתימות: בכ"י א, דף 18א, כתוב *هكهن هجدول هرب فينحس* (= הכוהן הגדול הרב פינחס), ובדף 22ב כתוב *هكهن هجدول فينحس المصنف* (= הכוהן הגדול פינחס המסדר, המחבר), *من نظم سيدنا هرب فينحس* (= מסידור אדוננו הרב פינחס); ובכ"י ב, דף 1א, כתוב *من تاليف سيدنا هرب فينحس* (= מחיבור אדוננו הרב פינחס); בכ"י כ, דף 1א, כתוב *وهو من نظم سيدنا هكهن هرب فينحس* (= והוא מסידורו של אדוננו הכוהן הרב פינחס, (ההדגשות שלי).

א. המילים תאליף (= חיבור), نظم (= סידור), המصنف (= מסווג, מחבר)³⁰ מלמדות, שפינחס הכהן חיבר את המילון.

ב. כפי שהראה בן-חיים³¹ כל כתבי היד הנ"ל מכנים את המחבר בתואר "הרב", מבלי להזכיר את שם אביו. לא ידוע לנו פינחס אחר שנתכנה "הרב" חוץ מפינחס בן יוסף הרבן, שבשל פרסומו הרב ויתרו על הזכרת שם אביו. חלקו של פינחס בן יוסף הרבן בהתעוררות שחלה בקרב השומרונים במאה ה-14 מרומם ומפואר בכל המקורות המזכירים אותו, לכן רק אותו הולמים התארים הנ"ל.

3. נימוק פנים-טקסטואלי

ההתחקות על מקורות הטור הערבי³² של המילון מלמדת, מעל לכל ספק, שהמחבר הכיר ואף השתמש בשני מקורות חשובים בספרות השומרנית, שזמנם ידוע לנו פחות או יותר:

א. התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים (התה"ע) על שני נוסחיו, הטקסט הקדום המיוחס לאב חסדה הצורי (תעש"ק) והטקסט המעובד של אבו סעיד (טמא"ס).³³ התה"ע התגבש בין המאה ה-11 למאה ה-13.

30 המילה *صنف*, *مصنف* משמשת בלשון הערבית, בין היתר, לחיבור ספרים, מונוגרפיות. ראה תאג' אלערס, כרך 6, עמ' 168.

31 עואנ"ש ג ס"ב, עמ' 21, הערה 43. דבריו של בן-חיים מצוטטים להלן בעמ' 487–488.

32 למקורותיו של הטור הערבי במילון ראה ותר, המליץ, א, עמ' 105–128.

33 ראה שחאדה, התה"ע. שחאדה הוא שקבע את הקיצורים תעש"ל (תרגום ערבי שומרוני לנוסח התורה השומרנית), תעש"ק (תרגום ערבי שומרוני קדום המיוחס לאבו אלחסן

ב. המליץ, מלון תלת-לשוני³⁴ פינחס הכהן הכיר את הטור הערבי של המליץ הזה, ואף השתמש בו. הטור הערבי של המליץ הזה נתחבר לפי מסקנתו של בן-חיים בתקופה שבין המחצית השנייה של המאה ה-11 לראשית המאה ה-14 לכל המאוחר.³⁵

4. פירוש השמות הפרטיים והשמות הגאוגרפיים מחבר המילון נוהג לתרגם לערבית את השמות הפרטיים ואת השמות הגאוגרפיים.³⁶ תרגום השמות הפרטיים, לפי השערתו של שחאדה, הוא נוהג שהתפשט בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת-עשרה.³⁷ שאחדה מציין גם, שתרגום שמות פרטיים מצוי בנוסחים מסוימים של התה"ע המיוחס לאב חסדה (תעש"ק) יותר מאשר בנוסחים של הטקסט המעובד של אבו סעיד (טמא"ס).³⁸

5. נטיית פועלי פ"י ופועל פ"נ על דרך פועלי עו"י בטור העברי של מילון פינחס הכהן מובאים פעלים מגזרות נח"י פ"י וחסרי פ"נ כשהם נוטים על דרך נח"י עו"י,³⁹ כגון: סע (אות סמ"ך, ש' 159) בעבר תחת נסע, סעו (אות סמ"ך, ש' 161) בעבר תחת נסעו, צא (אות צד"י, ש' 2) בעבר תחת יצא. תופעה זו ידועה הן בארמית של השומרונים והן בעברית ה"שומרנית" שלהם. מדבריהם של א' טל⁴⁰ ומ' פלורנטין⁴¹ אני למד, שתופעה זו מאוחרת הן בארמית והן ב"שומרנית".

אלצורי, הוא אב חסדה, טמא"ס (טקסט מעובד של אבו סעיד). המלומד אבו סעיד, שחי במאה ה-13, עיבד טקסט של תרגום ערבי לתורה השומרנית, שהיה מהלך בקרב העדה, ושלדעתו הוא משל רס"ג.

34 מילון אנונימי. בן-חיים העניק לו את הכינוי מליץ, והוציא אותו לאור בעו"אנ"ש ב, עמ' 435-622. וראה ותד, המליץ, א, § 1.2.3.

35 עו"אנ"ש א, עמ' עב.

36 על נוהג תרגום השמות הפרטיים במילון ראה ותד, המליץ, א, עמ' 165-172.

37 לעניין זה ראה שחאדה, התה"ע, חלק א, עמ' 121. שם הוא מציין שהדוגמה הקדומה ביותר הידועה לנו היא תרגום שם הפייטין "טביה" שניתרגם במילה הערבית ע'זאל שמובנה הוא "צבי", והוא חי במאה העשירית או בראשית המאה האחת-עשרה.

38 ראה דבריו שם, עמ' 187-188.

39 על תופעה זו ראה ותד, המליץ, א, § 2.9.20.3.

40 הוא מציין שתופעה זו מצויה בכתבי היד המאוחרים של התה"ש (טל, התה"ש, חלק א, עמ' צ).

41 ראה פלורנטין, השומרנית, חלק ב, עמ' 221: "מבט כולל על הטקסטים השומרניים לתקופותיהם מלמד שדרך נטייה זו של פעלי פ"י ופ"נ ע"ד היא דרך מאוחרת". פלורנטין עצמו מציין שם בעמ' 223, שתופעה זו כבר מצויה בפיוט העברי הא"י, ואף מביא דוגמה מפיוט נ"י (עמ' 222). לכן אין מן הנמנע שתופעה זו מצויה בפיוט השומרני

5. דיון

מחמשת הנימוקים שהבאתי לעיל, ובמיוחד מן הנימוק הראשון — הגיית העיצורים ת, ד חוככים — ומן העובדה שתאריך העיון הקדום ביותר המצוי בכ"א, דף 222, הוא 1670 לסה"נ, שהוא משל מרחיב בן יעקב בן אברהם המרחיב, אני למד שהמילון חובר בתקופה שבה עדיין הייתה הבחנה בין הגייה חוככת להגייה פוצצת בעיצורים בפד"ת. הבחנה זו, ככל הנראה, לא הייתה מקוימת במאה ה-17. מאידך גיסא, מיתר הנימוקים, ובעיקר מן השלישי, עולה שהמילון חובר אחרי המאה ה-13, שבה הגיע התרגום הערבי לגיבושו. בפרק הזמן שבתווך, בין המאה ה-13 למאה ה-17, לא ידוע לנו על פינחס אחר שהיה מפורסם ופעיל בקרב העדה השומרונית, חוץ מן פינחס בן יוסף הרבן. הוסף לכך, שהמעניינים בכ"א מציינים אחר הזכרת שמו של המחבר, פינחס הכהן, את המילים رضي الله عنه (= רצון אלוהים עליו), הנאמרות בדרך כלל על אדם מת. מכאן עולה שראוי לייחס את חיבור המילון לפינחס בן יוסף הרבן, הוא פינחס החמישי.

קביעה זו מחזקת את סברתו של בן-חיים בעניין ייחוס המילון לפינחס בן יוסף הרבן:⁴²

עומד אני בדעתי בדבר ייחוס כתאב אלתרגמאן לפינחס זה (עואנ"ש א עמ' סה), ואי אפשר לי לקבל את סברתו של ל.ו. וילסקר (במאמרו שהופיע בקובץ הרוסי, מוסקבה 1963, עמ' 148 ואילך)⁴³ שמחבר אותו הספר הוא פינחס הרביעי (893–894). כל טענותיו אינן עומדות בפני העובדה הפשוטה, שכתבי היד מכנים את מחבר אלתרגמאן הרב, בלא הזכרת שם אביו, ולא ידוע פינחס אחר שנתכנה כך חוץ לפינחס בן יוסף, שמרוב פרסומו השמיטו את שם אביו. בכ"א קימברידג' (ר' עואנ"ש א עמ' קא, סימן כ) עמ' 100א⁴⁴ כתוב: מן נט'ם סידנא הכהן הרב פינחס, בכ"א לינגרד הרכבי⁴⁵ (= 2 ע' עואנ"ש ג ס"א 184): מן תאליף סידנא

הקדום, אך כיוון שפיוטים מן המאה הרביעית עד המאה העשירית והמאה האחת-עשרה שהגיעו לידינו, אין בהם אלא רמז לתופעה, לכן אין אנו יכולים לקבוע עובדות.

42 סברה זו הביע בן-חיים לראשונה בעואנ"ש א, עמ' סה, וחזר והביעה בביטחון רב בעואנ"ש ג ס"א, עמ' 184 בהתייחסו להערה 69, ובעואנ"ש ג ס"ב, עמ' 21 והערה 43 שם. הציטוט הוא מן המקום האחרון. ההדגשות במקור.

43 במקור תוכן הפרטים האלה שבסוגריים כתוב ברוסית.

44 לפי צילום כתב היד שבידיי צ"ל עמ' 1א. שמא יש כאן טעות דפוס בלבד!

45 לפי הסימונים שלי הוא כתב יד ב.

הכהן הרב פינחס. יתר מכן בכ"י לינגרד ⁴⁶ (= 3 ע' עואנ"ש ג ס"א 184) יש רשימה (בגמר הערך כ"ף) ובה נאמר על מחברנו: אלד"י הו ח"ט סידנא ואמאמא אמאם אלנאם וח'אדם אלאקדאס וסלוה אלאנפאס סידנא הכהן הגדול] פינחס אלמצנף. פינחס הרביעי אין רישומו בחיי הרוח של השומרונים ניכר כלל והוא הדין פינחס השלישי. כנגד זה חלקן של פינחס בן יוסף הרבן בהתחדשות שחלה בקרב השומרונים במאה הי"ד מרומם ומפואר בכל המקורות המזכירים אותו, ובאמת לו יאים התארים הנ"ל. בעל "הכרוניקה החדשה" — עמ' 101 מכנהו: "פרד (= יחיד) בני דורו בחכמתו ובינתו ודעתו", כלומר בכל מה שנוגע למורשת האבות. אין בידנו מפינחס הרביעי שום חומר פיוטי ושום תפילה, כנגד זה רבים פיוטיו של פינחס בן יוסף. ולו יאה הכינוי אלמצנף, שהוא כינויו הרגיל של אבישע בנו.

מצד שני, קביעתי דוחה את סברתו של ל"ו וילסקר⁴⁷ בדבר ייחוסו של המילון לפינחס הרביעי מן המאה התשיעית. לדידו של וילסקר המילון המדובר חובר לפני המליץ (מילון תלת-לשוני),⁴⁸ וחיבורו של האחרון הוא השראה לחיבור המילון המדובר.⁴⁹ סברה זו אינה עומדת במבחן המציאות, מכיוון שרק במאה ה-11 החלו השומרונים לדבר ולכתוב בלשון הערבית.⁵⁰ והטור הערבי של המליץ התלת-לשוני הוא תוספת מאוחרת, ומלמד שמחברו של הטור הערבי מתגם את הטור הארמי ולא דווקא את הטור העברי. תקופת חיבורו של המליץ התלת-לשוני תואמת את זמן המעבר לדיבור בערבית. עקב התרופפות הארמית בפי השומרונים נדרש חיבור מילון עברי-ארמי.⁵¹ הוסף לכך את העובדה שמחבר המילון השתמש בתה"ע, שהתגבש במאות ה-11 וה-13.

וילסקר טוען גם שבמאה ה-12 חיבר אבי יצחק המדקדק את ספר המסלול,⁵² ובו פיתח תאוריה תלת-עיצורית של השורש. לפי זה לא ייתכן שמחבר המילון, שאינו מסודר לפי שורשים תלת-עיצוריים, חיברו אחרי המאה ה-12.⁵³ אמת, אבי יצחק המדקדק חיבר את ספר המסלול במאה ה-12 בדמשק, אך

46 לפי הסימונים שלי הוא כתב יד א.

47 ראה וילסקר, עמ' 148–154.

48 כונתי ל"המליץ" העברי-ערבי-ארמי (עואנ"ש ב, עמ' 435–622).

49 ראה וילסקר, עמ' 153.

50 ראה שחאדה, התה"ע, חלק א, עמ' 3–12; הנ"ל, מתי תפסה הערבית, עמ' 515–528.

51 ראה בן-חיים, עואנ"ש א, עמ' סה–עג.

52 בן-חיים הוציאו לאור; ראה עואנ"ש א, עמ' 1–127.

53 ראה וילסקר, עמ' 152.

פינחס בן יוסף הרבן חי במאה ה-14 בתקופת החייאת ה"שומרונית", והתפישת הדקדוקית בלשון ה"שומרונית" היא מעין דר-עיצוריות של השורש.⁵⁴ מכאן שסידורו של המילון שלא לפי שורשים תלת-עיצורים אינו מקדים בהכרח את זמנו אל לפני המאה ה-12.⁵⁵

וילסקר מוסיף וטוען, שבמילון (לפי כ"י א) אין סימני ניקוד כלל, ואילו "קיצור המסלול" של אלעזר בן פינחס בן יוסף הרבן (מן המאה ה-14) יש בו סימני ניקוד. מכאן מסיק הוא שלא ייתכן שהאב, שהוא המורה של אלעזר הבן, לא הכיר את סימני הניקוד. לפי עובדה זו הוא חושב, שהמילון אינו משל פינחס החמישי, אלא של פינחס הרביעי.

אמת, במילון המדובר לפי כ"י א כמעט שאין סימני ניקוד, למעט מספר מילים בודדות אשר יש בהן סימן ניקוד אחד, והן (באות אל"ף): אֶזֶן — اصغ, את — في, את — طول, את — على. אך האם עובדה זו יש בה ראיה שהמחבר אינו פינחס בן יוסף הרבן, או פינחס אחר שחי בתקופה שלפני המצאת סימני הניקוד? וילסקר עצמו השיב על שאלה זו באמרו, שכ"י א (אצלו Sam 9) הוא טיוטה. מכאן אנו יכולים ללמוד, שבכ"י א לא הגיע חיבור המילון לסיומו, וכנראה התכוון המחבר לערוך אותו מחדש ואולי להוסיף את הניקוד. הוסף לכך הימצאותם של מספר סימני ניקוד, אמנם מעטים, אך הם מלמדים, שהמחבר הכיר את מערכת הניקוד.

6. סיכום ומסקנה

מכל האמור לעיל אני למד, שהמילון חובר אחרי המאה ה-13 ולכל המאוחר בראשית המאה ה-17. בפרק זמן זה ידוע לנו פינחס בן יוסף הרבן, פינחס החמישי, שחי במאה ה-14 והיה מפורסם ופעיל בחיי הרוח בעדה השומרונית. לכן מן הדין לייחס לו את חיבור המילון. מסקנה זו מבססת את סברתו של ז' בן-חיים מחד גיסא, ודוחה את סברתו של ל"ו וילסקר מאידך גיסא.

54 כוונתי שפעלים מגזרות חסרי פ"נ ונחי פ"י נוטים על דרך נחי ע"ו. תפיסה זו היא תפיסת שורש על פי האותיות היציבות בנטיית המילה, אך אין שיטה זו בשומרונית מקיפה את כל הפעלים בשתי גזרות אלה. ראה פלורנטין, השומרונית, חלק ב, עמ' 219–223.

55 ראיה לכך משמש מילונו של אב סכוה, שמחברו חי במאה ה-19 ובראשית המאה העשרים. מילון זה אינו מסודר לפי שורשים תלת-עיצוריים. על מילונו של אב סכוה בכלל ראה וחד, המליץ, א, 2.2.3§.

רשימת קיצורים

בן עוזי, קדמוני = יעקב בן עוזי, "קדמוני השומרונים וחבורי חכמיהם בלשון הערבית" (עם הערות והוספות של י' בן צבי וי' בן זאב), כנסת, תל אביב תרצ"ט, עמ' 321-327.

התה"ע = התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים.

התה"ש = התרגום השומרוני לתורה.

וילסקר = ל"ו וילסקר, "מילונים בשפה עברית-ערבית באוסף של כתבי יד השומרונים של הספרייה הממלכתית סאלטיקום-שדרון", שהופיע בקובץ הרוסי, שפות

שמיות *Semitskie Jazyki*, v y p. 1, Moscow 1963, pp. 148-154

ותד, מליץ = עלי ותד, ה"מליץ" — המילון המיוחד לפינחס הכהן בן יוסף הרבן (בן המאה ה-14), א-ד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1999.

טל, התה"ש = אברהם טל, התרגום השומרוני לתורה, א-ג, תל-אביב תש"ם-תשמ"ג. טמא"ס = טקסט מעובד של אבו סעיד.

עואנ"ש = זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז. פלורנטין, שומרונית = משה פלורנטין, ה"שומרונית" — תיאור דקדוקה ואיפיונה המילוני, א-ב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1989.

פלורנטין, תולדה = משה פלורנטין, התולדה, כרוניקה שומרונית, ירושלים 1999.

קראון, ספר השומרונים = *A.D. Crown (ed.), A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993

שחאדה, התה"ע = חסיב שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, מהדורה ביקורתית, א-ג, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1977. שחאדה, מתי תפסה הערבית = חסיב שחאדה, "מתי תפסה הערבית את מקום הארמית השומרונית", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 515-528.

תאג' אלערוס = الزبيدي, شرح القاموس المسمى تاج العروس من جواهر القاموس, للامام محب الدين أبي فيض السيد محمد مرتضى الحسيني الواسطي الزبيدي (עשרה כרכים), קהיר 1889.

תעש"ל = תרגום ערבי שומרוני לתורה.

תעש"ק = תרגום ערבי שומרוני קדום המיוחד לאב חסדה.